

ZBIRKA SVITKOV V GORENJSKEM MUZEJU

Izvilleček:

Prispevek predstavlja zbirko svitkov v Gorenjskem muzeju, načine njihove izdelave in materiale, iz katerih so bili izdelani. Raba svitkov za posebne ali vsakdanje priložnosti je določala tudi njihovo izdelavo in izgled. Na svitkih iz zbirke prevladujeta dva okrasna vzorca, sicer pa je bilo več vrst svitkov: nekateri so bili obrtniški izdelek, druge so ženske naredile same, eni so imeli okrasne vzorce, narejene s prepletanjem trakov, drugi so bili narejeni kar iz stare nogavice, zvitega predpasnika ali praproti. Gre za predstavitev svitkov iz konca 19. do srede 20. stoletja na podlagi analize zbirke in pogovorov z informatorji.

Abstract

Gorenjski muzej houses a collection of coiled pads (the svitki) from the end of the 19th to the middle of the 20th centuries. The present paper, whose data had been obtained by a detailed analysis and interviews with a number of informants, examines their making, their use, and different materials employed in the process. Used everyday or for celebrations, the coiled pads differ according to their purpose. Two patterns prevail on most of the twenty-five pads in the collection. Some of the pads, either hand made by the women who were using them or by artisans, were made by intertwining many-colored ribbons into special patterns. Others were made from old stockings, coiled aprons, or fern leaves.

Prenašanje in prevažanje bremen in tovorov je v preteklosti potekalo na različne načine in z različnimi pripomočki, ki so lajšali ali krajšali transport. Med njegove posebno starinske oblike spada prenašanje bremen na glavi, pri čemer so si pomagali z enostavnim pripomočkom – svitkom. (Novak 1960, 105)

Kako in kje so uporabljali svitke?

Svitke je narejen kot majhna blazinica v obliki obroča, ki so si jo položili na glavo in nanjo postavili breme (vedro, škaf, vrč, košaro, jerbas, rjuho ali vrečo). Tako jim teža bremena ni pritiskala neposredno na glavo, hkrati pa je bilo lažje ohranjati ravnotežje. S pomočjo svitka so po vsej Gorenjski bremena nosile največkrat ženske, pogosto na daljše razdalje: vodo iz vodnjaka, malico koscem na travnik, delavcem na polje ali v gozd, pridelke s polja ali na tržnico, velikonočne jedi k žegnu, celo novorojenčke so v posebnih zibelkah nosili h krstu. V prvi polovici 19. stoletja in prej so ženske rabile svitke tudi pri nošnji rude ali oglja z Jelovice v fužine ob njenem vznožju. Naenkrat so nesle tudi do 32 kilogramov rude (toliko je nekoč nosil tudi rimski vojak). (Jarc 2004, 167) O tem pripoveduje kroparska zgodba o rudarju Štajselnu. »Delala sta skupaj z ženo, on v jami, žena pa je vlačila nakopano rudo v dolino. Delo ju je upognilo in postaralo, in zgodilo se je, da je

rudarju žena nenadoma zbolela in umrla. Tedaj je tudi Štajsel zapustil jamo in sporočil v fužino, da ne bo več kopal, ker je konja izgubil, poginil, da mu je. Trde in surove besede, toda izpovedane z veliko bolečino, ki ni prenesla več navzočnosti in samote kraja, kjer sta toliko let družno delala in se potila.« (Bertoncelj 1973, 8) Moški so svitek uporabljali predvsem, ko so nosili različne tovore v veliki krošnji, na primer pastirji v planino.

Mnoge žene so bile nošenja bremen na glavi tako vajene, da so lahko nosile vedro ali jerbas na glavi, ne da bi ga držale z rokami. V eni roki so pogosto, ko so šle na polje, nesle še kakšno kanglico, culo ali orodje, drugo roko pa so imele prosto. Zato pa je moral biti jerbas pravilno (enakomerno) naložen. Da vaja dela mojstra, potrjuje tudi tole: »Moja mama je s polja nesla v jerbasu na glavi krompir ali korenje, pa je spotoma srečala kakšno žensko ali se ustavila pri kateri, ki je bila ravno zunaj ali je plela vrt. Potem sta pa govorili deset, petnajst minut, včasih tudi pol ure, pa medtem jerbasa ni odložila na tla.«¹

Jera Pekovec, po domače Agotnica iz Stare Fužine, nese koscem zajtrk.

Fototeka Gorenjskega muzeja, po drugi svetovni vojni

¹ Naključni udeleženec delavnice izdelovanja svitkov v Mercatorjevem centru v Kranju.

Ženske so v *camboh*² in jerbasih s polja nosile tudi krompir, korenje, repo in druge pridelke. Kadar pa so svitek pozabile doma, so, da so lahko nesle poln jervas na glavi, zvile v obliko svitka kar predpasnik.³ Kmečke žene in deklet iz Strahinja pri Naklem so nosile prodajat *na plac* v Tržič v jerbasih jajca, suho meso, maslo, sadje, borovnice, gobe, kislo zelje in drugo. Ob takih dneh so se lepo oblekle, pridelke so dale v lep jervas, vzele so tudi *ta lep* svitek in šle peš v Tržič. Veljalo je, da če so urejene, če je videz lepši, bodo tudi lažje in bolje prodale. Z eno roko so držale jervas, v drugi roki pa so nesle še kanglo mleka.⁴

Tudi vodo za gospodinjstvo je bilo treba nanositi v škafih, vedrih, vrčih in kanglah iz vaških korit ali izvirov, kar je bila pogosto naloga deklet. Posebej težko opravilo pa je bilo pranje perila, predvsem v mrzlih zimskih dneh. Ženske so perilo, ki so ga doma najprej oprale v velikih loncih, ožele in na poseben način naložile na *perivnik*, ki so ga na svitku nesle do najbližjega korita, potoka ali reke. Na vrhu je bilo naloženo bolj slabo in sprano perilo in rjuhe, ki so jih, potem ko so jih v vodi dobro splaknile, razgrnile po kamenju ali travi, da so nanje zložile lepše oprano perilo.⁵

Raba za zaslužek

Mnoge ženske so služile denar tudi z delom pri zidarjih in pomočjo pri gradnji stavb. Opeko, kamenje in malto so na glavi nosile zidarjem v peharjih ali posebnih lahkih zabojih in *mavtarkah*. Tako se npr. ženske v letih pred drugo svetovno vojno pomagale pri gradnji prosvetnega doma v Naklem. Mnoge žene iz Naklega in okolice so hodile v prvi polovici 20. stoletja pomagat zidarjem predvsem v tržiški konec, kjer so znosile ves sipki material, opeko in malto zidarjem na zidarske odre in v nadstropja.⁶ »Moja mama pa je velikokrat pripovedovala, kako sta njena *mati in ta star fotr* (dedek in babica) kupila na začetku 20. stoletja svet, kjer je naša hiša, in ker sta bila revna in sta imela šest otrok, je hiša najprej imela samo eno sobo. Za zidavo pa so uporabili kar kamenje od stare hiše, ki so ga vsega znosili v peharjih. Včasih je bila revščina in so porabili vse, kar so imeli,« pripoveduje Jožica Kukovič iz Strahinja.⁷

Velikonočne žegnanske zgodbe

Še posebej ponosne, kar bahave, pa so bile žene in dekleta, ko so praznično oblečene nosile k velikonočnemu žegnu pisan jervas, pokrit z lepim vezenim prtom. Tudi svitek je bil *ta lep*, pisan, in so ga uporabljali samo za to priložnost. V mnogih krajih je bilo to opravilo naloga najstarejše domače hčere, veljalo pa je tudi, da se bo tista, ki bo prva prišla domov od blagoslova, še tisto leto poročila (za poročene žene pa je veljalo, da bo prva doma tudi prva pri delu ali da bo prva

oplela korenje, proso ...). (Kuret 1989, 196, 202; Kragl 1936, 417) Zato so mnoga dekleta po blagoslovu zelo hitela domov. Naglica pa mnogokrat naredi več škode kot koristi in znane so zgodbe o dekletih, ki so se med tekom domov spotaknile ali padle, iz prevrnjenega jerbasa pa se je prikazalo marsikaj, kar ni sodilo vanj – blazina, polena, valjar, čevlji ... Vse to so velikonočnim jedem dodale iz baharije, saj je bil obilno naložen jervas družini v ponos, vsako deklet pa je hotelo, da bi bil čim višje naložen. Smehu in posmehu pa ob takih nesrečah ni bilo konca. (Kuret 1989, 205; Komanova 1928, 21, 22; Kragl 1936, 417) Takih in podobnih zgodb je zabeleženih mnogo. V Lomu pod Storžičem so npr. fantje neki zelo bahavi in košati puncu nalašč preko poti napeli vrstico, da se je na poti domov spotaknila in raztresla vsebino jerbasa – stare čevlje in polena.⁸ V Svetem Duhu pri Škofji Loki pa poznajo zgodbo o dveh ženskah, ki sta tudi nesli polna jerbasa k žegnu. Pa je ena želela biti bolj imenitna in je rekla drugi: »Nekaj se mi poliva v jervasu!« »Ja, kaj se ti poliva? Saj nimaš nič takega notri,« se je čudila druga. »Ja, potica se mi ne, štruklji se mi tudi ne, pirhi tudi ne ...,« je ugibala prva. »Pokaži no, kaj se ti poliva,« je vztrajala druga. A prva ni in ni hotela pokazati. Končno je morala popustiti in odložiti ter odkriti jervas. A v njem so bile le stare *škrpete*.⁹

Tudi v Tržiču so razkrinkali sumljiv jervas in njegovo lastnico. »Še dandanes pomnijo, kako je bila nekoč neka bahaška nosilka kaznovana za svojo baharijo. Nekam nezaupljivo so že par let gledale nekatere svojo vrstnico, ki je kar vedno imela zelo napolnjen jervas. Ena najbližjih je bila na videz zelo nerodna, tako da se je zaletela vanjo, pa tako močno, da se je mogla prepričati, če je v jervasu vse v redu ali ne. Jervas se je prevrnil, kolač in vse drugo se je začelo valiti navzdol in nazadnje se je iz jerbasa privalila še velika blazina. Tako je bila bahata nosilka na mestu ponižana, pa tudi druge so dobile pouk, da je le najboljše, če naloži v jervas le velikonočne jestvine, naj bo jervas poln ali ne.« (Kragl 1936, 417) Uporaba svitka za prenos velikonočnega žegna je počasi zamrla v letih po drugi svetovni vojni. Ta velikonočni motiv pa je pogost tudi pri našem slikarju ljudskega življenja, Maksimu Gaspariju. Upodobitve so take, kot so pripovedovali informatorji: *ta lep gvant, ta lep jervas in ta lep svitek*.

Opuščanje rabe svitkov

Z izgradnjo vodovodov in razvojem transporta je v prvi polovici 20. stoletja uporaba svitkov začela počasi zamirati. Svitke so v letih po drugi svetovni vojni uporabljali predvsem, ko so nesli k žegnu, nekatere ženske, ki pa so bile še iz mladih let vajene nošenja na glavi, so še kdaj pa kdaj nesle zajtrk ali malico koscem. Z opuščanjem tradicionalnega planšarstva je počasi zamrla tudi uporaba krošnje. Mogoče se je najdlje (do 70., 80. let 20. stoletja) ohranila uporaba posebnih svitkov, narejenih doma iz stare nogavice, napolnjene z vato in zašite v kolobar. Take svitke so uporabljali npr. bajtarji iz vasi ob Udin borštu, ko so iz gozda na glavi nosili na rami *borovce* – les za kurjavo ali butare. Če je bila pot iz gozda do doma dolga, so

² V nizkih pletenih košarah z ročaji, vdelanimi v ustju.

³ Informator Tone Soklič iz Loma.

⁴ Informatorka Jožica Kukovič iz Strahinja.

⁵ Informatorka Francka Osterman iz Kranja.

⁶ Informatorki Frančiška Pajk in Jožica Kukovič iz Strahinja.

⁷ Kamenje za novo hišo so nosili na novo parcelo, oddaljeno približno 300 metrov.

⁸ Informator Tone Soklič iz Loma.

⁹ Informatorka Francka Osterman iz Kranja.

vmes počivali. V hladnejših mesecih so se usedli na svitke, da se niso na mrzlih tleh prehladili. Kadar pa so pozabili vzeti svitek, so natrgali praprot in jo zvili v obliko svitka, da jih brema ni preveč tiščalo.¹⁰

Zbirka svitkov v Gorenjskem muzeju – zakladnica pestrih vzorcev

V muzeju hranimo 25 svitkov. Večina je bila izdelana v prvi polovici 20. stoletja, najstarejši so iz druge polovice 19. stoletja. Pridobili smo jih na Planini pod Golico, v Bohinju, Kamni Gorici, Šenčurju, Trziču, Mengšu, Selški dolini in Strahinju pri Naklem. Domnevamo, da so večino svitkov naredili poklicni izdelovalci – obrtniki, druge pa so za vsakdanjo rabo izdelale gospodinje same.

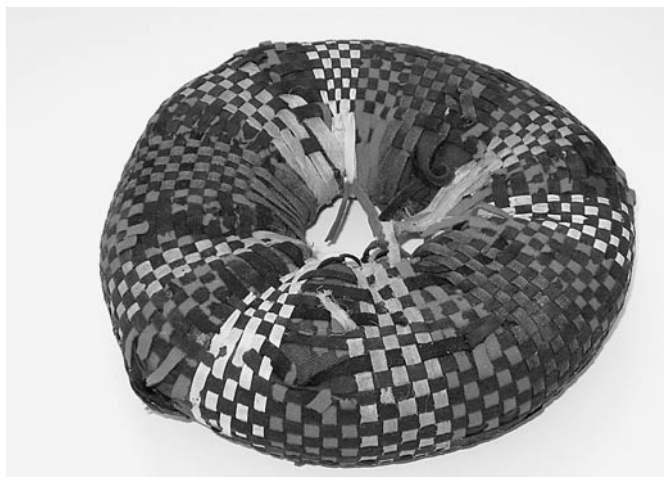
V grobem ločimo dva tipa okrasnih vzorcev. Največ svitkov ima vertikalne trakove (trakovi, ki so oviti okrog polnila) črne, mednje pa so ob zunanji strani vpleteni trakovi živih barv (rdeče, zelene, rumene, bele, redkeje modre, oker, sive, rjave, oranžne, marelične, turkizne, vijolične in roza), ki tvorijo različne vzorce trikotnih, trapezastih in drugih oblik. Izdelava takih vzorcev je zahtevna in natančna, zato predvidevamo, da so ti svitki obrtniški izdelek. »Spodnji« in »zgornji« del (kjer se svitek dotika glave oz. bremena) je črne barve. Take svitke hranijo tudi mnogi informatorji kot spomin na mame, babice, tete, nihče pa ne ve, od kod so ti svitki prišli k hiši oz. kdo jih je izdelal.

*Zelo lep svitek s Planine nad Golico (E 1971).
Foto: Helena Rant, 2006*

Pri drugem tipu svitkov pa vertikalni trakovi tvorijo različne barvne pasove, prečni pa so pri dveh svitkih črni, pri enem pa rdeči in ob zunanji strani dopolnjeni z belimi. Takih svitkov je manj, izdelava je prav tako zahtevna, saj je s šivanjem različnih barvnih trakov veliko dela.

V zbirki pa je še nekaj svitkov, ki bi jih težko uvrstili v prvo ali drugo skupino, saj imajo čisto posebne vzorce ali pa poteze obeh omenjenih skupin. Veliko svitkov ima preprost vzorec, kjer je en trak speljan okrog zunanjega dela svitka. Taki trakovi, ki so na robu – zunanjem delu prepleteni med osnovne trakove, so, da tvorijo nek vzorec, različnih barv.

*Svitek iz Selške doline. Ženske so ga uporabljale, ko so v jerbasu nosile velikonočne jedi k žegnu (E 1041).
Foto: Helena Rant, 2005*

Kako so izdelovali svitke?

Svitke so lahko naredile ženske same iz materiala, ki so ga imele doma. Za nekatere svitke pa predvidevamo, da so bili obrtniški izdelek, ker so izdelani natančno, estetsko so zanimivi ter zahtevnih in pisanih vzorcev, iz boljšega materiala (volnene ali bombažne tkanine, filca, pri nekaterih so dodani trakovi iz svile). Trakovi so natančno narezani, zato so enakomerno široki. Pogosto so ti svitki tudi boljše ohranjeni, saj so jih uporabljali le za posebne priložnosti, npr. za velikonočni žegen. Take svitke se je dalo kupiti pri izdelovalcu – obrtniku, v nekaterih trgovinah, na tržnici ali na stojnicah na vaških sejmihih.¹¹

Svitki, ki so bili narejeni doma, so že na videz bolj okorno izdelani in preprosto okrašeni. Na krpo blaga so dali žimo (ali pa volno, lase, pleve, žagovino, končke blaga, koščke usnja) in ga zavili tako, da je svitek dobil temeljno obliko, preko te pa so prepletli barvne trakove. Za trakove so uporabili tkanino, ki so jo imeli (ostanke volnenega ali bombažnega blaga, pogosto pa tudi bombažni keper trak, kakšno vrvico ali volnene niti), pomemben je bil barvni vzorec. Ponekod je veljalo, da mora biti v svitku tudi rdeča barva, da so ga lažje našli, če so ga odložili v travo. Ker so svitke uporabljali za vsakdanja opravila in ker najbrž niso bili tako trdno izdelani, so mnogi zelo dotrajani in poškodovani.

Svitki danes

Danes svitki ne rabijo več svojemu prvotnemu transportnemu namenu, ampak le kot spomin na pretekle čase krasijo nekatere domove, uporabljajo pa jih najbrž samo še folklorne skupine za ples s štefanom ali z jerbason. Nekatere ženske svitke uporabljajo tudi za shranjevanje šivank in bucik. Znanje izdelovanja svitkov pa se je ohranilo, saj kar nekaj rokodelk še izdeluje svitke v naravni in pomanjšani velikosti. (Bogataj 1999, 257)

¹¹ Kdo so bili ti izdelovalci svitkov, nam še ni uspelo odkriti, tako da raziskava zdaj poteka predvsem v to smer.

¹⁰ Informatorke iz Strahinja.

Kako smo obudili izdelavo svitkov v Gorenjskem muzeju?

V muzeju že nekaj let organiziramo delavnice izdelovanja svitkov za otroke in odrasle, vključene pa so tudi v naš pedagoški program »Kulturni dan z dr. Francetom Prešernom«, kjer otroci v enem dopoldnevu spoznajo Prešerna, Kranj v Prešernovem času, modo, prehrano in promet v 19. stoletju ter si izdelajo svoj svitek. Navdušeni morajo seveda svoj svitek tudi preizkusiti, zato ob koncu ne manjka smeha in zabave, ko se pomerijo v hoji s svitkom in z jerbasom na glavi. Lepo je videti, ko dediščina oživi in se znanje prenaša naprej.

Svitkom in transportu smo posvetili tudi eno od letošnjih »Vitrin meseca«. Odprli smo jo aprila, v velikonočnem času, saj se je uporaba svitkov najdlje ohranila prav v povezavi z velikonočnim žegnem. Razstavo smo obogatili z demonstracijo nošenja jerbasa na glavi, informativnimi listi in številnimi delavnicami izdelovanja svitkov v Kranju in na Jesenicah. Na muzejski spletni strani (www.gorenjski-muzej.si) je s sliko in z besedo zbirka svitkov tudi podrobneje predstavljena, mogoče pa si je ogledati tudi kratek film o njihovi uporabi. Zlasti v Kranju je bil odziv na razstavo in spremljajoče prireditve zelo dober, in mnogi obiskovalci so z nami delili svoje spomine na uporabo svitkov. Navdušeni so pohvalili naše delo in mnogi so pripomnili, da si želijo še več takih prireditev. To pa je največ, kar si muzejski delavci želimo – dobiti potrditev, da znamo dediščino, ki nam je zaupana v varstvo, z znanjem, predvsem pa s srcem in z občutkom tako za ljudi kot za muzejske predmete, oživiti za javnost.

Ustni viri:

Polona Črnilec, Jožica Kukovič, Rezka Nadižovec, Frančiška Pajk, Marija Rant, Mihela Švegelj, Strahinj pri Naklem;
Mara Črnilec, Naklo;
Tone Soklič, Lom pod Storžičem;
Marija Korleale, Francka Osterman, Mira Perne, Kranj;
Mira Novak, Jesenice;
Štefanija Kukovec, Metlika;
Marija Humar, Banjščica;
Naključni obiskovalci delavnic izdelovanja svitkov.

Viri:

Dokumentacija Gorenjskega muzeja (predmetne kartoteke kustodiata za etnologijo).

Literatura:

BERTONCELJ, Joža 1973: *Kroparske zgodbe*. Kropa.
BOGATAJ, Janez 1999: *Mojstrovine Slovenije: Srečanja s sodobnimi rokodelci*. Ljubljana: Rokus.
BOGATAJ, Janez 2000: *Maksim Gaspari: Bogastvo razglednic*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.
JARC, Valentin 2004: *Starodavne poti pod Karavankami*. Radovljica: Medium.
KOMANOVA, Manica 1928: *Na Gorenščem je fletno*. Ljubljana.

KRAGL, Viktor 1936: *Zgodovinski drobci župnije Tržič*. Tržič: Župni urad.

KURET, Niko 1989: *Praznično leto Slovencev: Starodavne šege in navade od pomladi do zime*. Prva knjiga. Ljubljana: Družina.

MAKAROVIČ, Marija; Jana **DOLENC**, 1999: *Slovenska ljudska noša v besedi in podobi: 10, Bela Krajina: Krajevne skupnosti Adlešiči, Sinji vrh in Vinica*. Ljubljana: Sklad RS za ljubiteljske kulturne dejavnosti.

NOVAK, Vilko 1960: *Slovenska ljudska kultura: Oris*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

RAVNIK, Mojca 2004: *Svitek. Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 597.

Datum prejema prispevka v uredništvo: 23. 6. 2006